

Faculty of Social Sciences
Institute of Social Studies and Research

Quarterly of Social Studies Research in Iran
Vol. 11, No. 2:517-540, Summer 2022
Doi: 10.22059/JISR.2022.319649.1187

**Attitude of Religious Intellectual Discourses in Contemporary Iran in
Relation to Social Health of People in the Community***

Younes Nourbakhsh¹
Mikaeil Rasoulzadeh²

Received: July 28, 2021

Accepted: May 9, 2022

Abstract

Introduction: Social health has come into focus in recent years; although various factors influence social health, the role of religion in the social health of individuals, especially in Iranian society, is undeniable. Religious thought and religiosity still have an important place in the sphere of Iranian thought; therefore, on the one hand, religion and religiosity of Iranian society are in a situation where they cannot be indifferent due to their influence and scope in the field of social health. On the other hand, the problems of religiosity in Iranian society show that religious intellectualism is not an insignificant issue in Iranian society. Therefore, we have addressed the attitudes of religious intellectual discourses towards social health according to the questions raised by the general objective; exploring the components of social health in contemporary Iranian intellectual discourses. Sub-objectives: To recognize the social characteristics of the producers of religious intellectual discourses; To determine why and how producers of religious intellectual discourses talk about social health; To find suggestions for action of the discourses. Religious intellectualism is for the social health of people in society.

Method: This is a qualitative research whose method is discourse analysis according

---

* Research Paper, extracted from a ph.d dissertation entitled “Attitude of religious intellectual discourses contemporary Iran in the Social health of people in the community”, in the field of sociology-culture, the Faculty of Social Sciences is the University of Tehran.

2- Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran ynourbakhsh@ut.ac.ir.

3- PhD Student, Sociology - Cultural, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding author), mrasoul1353@yahoo.com.

to Laclau, Mouffe and Fairclough with techniques of documentary analysis and content analysis; based on the research objectives; To study the components of social health (social cohesion, social participation, social acceptance, social solidarity, and social welfare) in religious intellectual discourses in contemporary Iran, including the liberal discourse of religious thought represented by Bazargan, the neo-modernist discourse represented by Seyed Hossein Nasr, and the radical critical discourse represented by Ali Shariati. According to the principles of discourse analysis, first the articulation of discourse and elements in the articulation and the field of discourse and the central signs of discourses in social health with the components represented by Keys and Shapiro in the works and speeches and interviews of representatives of religious intellectual discourses in Iran We.

Findings: Among religious intellectuals, despite the diversity of interpretations, common lines can be found, especially in different dimensions and what was assumed to be central signs in this study: Faith, spiritual transcendence and the meaningful and life-giving nature of religion and support for democratic and loyal mechanisms. Freedom, rationalism parallel to religious semantics, historical requirements of religion, rethinking expectations and demands of religion, belief in readability of religion and pluralism, and at the same time belief in Sharia law and rituals try to offer a moral-mystical conception of religion that includes many basic concepts of social health.

Conclusion: The survival of religious intellectuals depends on their dynamism. In turn, they have answered many religious dilemmas. They also speak clearly about social health and propose measures for the social health of people in the community. Religious intellectuals are not indifferent to events outside the realm of religion, regardless of modern intellectual issues, and at the same time, as thinkers of their religious faith, they are also influenced by the events of the time and developments in the world. They criticize the current system, although they propose active measures to raise the profile of their society in the world and at home, with the aim of creating a civil society with comprehensive development and reviving Islamic civilization.

Keywords: Attitude, Religious Intellectual, Discourses, Contemporary, Social Health.

References

- ≠ Allen, C. S, & Thomas, V. M, & James E. P (2015), "A meta-analytic review of religious or spiritual involvement and social health". **Among Patients Journal Concer**, No. 121: 5-12.
- ≠ Aghagolzadeh, F. (2006), **Critical Discourse Analysis**, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (*In Persian*)
- ≠ Aghajari, S. H. (2000), "Religious intellectual tendencies and their representatives". **Reflection of Thought**, No. 9: 47-52. (*In Persian*)
- ≠ Bazargan, M. (1962), **The border between religion and politics**. Tehran: Publication Co. (*In Persian*)
- ≠ Bazargan, M. (1995), "The Hereafter and God, the purpose of the resurrection of the prophets", **Kian Magazine**, No. 28: 46-56. (*In Persian*)
- ≠ Bazargan, M. (1965), **Heart and nose and the great effects of society**. Tehran:

- Publication Co. (*In Persian*)
- ≠ Ellison, C.G. George, L.K. (1994), "Religious involvement, social ties, and social support in a southeastern community". **Journal for the Scientific Study of Religion**, No. 9: 33-46.
  - ≠ Doostdar, A. (1991), **Refusal to think in religious culture**. Paris: Khavaran. (*In Persian*)
  - ≠ Shayegan, D. (2019), **New Enchantment: Forty-Piece Identity and Mobile Thinking**. Tehran: Farzan Rooz. (*In Persian*)
  - ≠ Shariati, A. (1982), **What to do? Collection of works (20)**. Tehran: Office of compiling and publishing the works of the martyred teacher Dr. Ali Shariati. (*In Persian*)
  - ≠ Shariati, A. (1982), **Man, collection of works (24)**. Tehran: Office of compiling and publishing the works of the martyred teacher Dr. Ali Shariati. (*In Persian*)
  - ≠ Shariati, A. (1982), **the Selfless Man, Collection of Works (25)**. Tehran: Office for Compiling and Publishing the Works of the Martyr Teacher Dr. Ali Shariati. (*In Persian*)
  - ≠ Fairclough, N. (2000), **Critical Discourse Analysis**. Translated by: F. Shayesteh Pيران, Tehran: Center for Media Studies and Research. (*In Persian*)
  - ≠ Farahmand, M., & Milad, D. A. (1999), "Study of Shiite and Sunni religious tolerance in Zahedan and the factors affecting it". **Journal of Social Studies and Research in Iran**, No. 9: 57-82. (*In Persian*)
  - ≠ Foucault, M. (1971), "Orders of Discourse". **Social Science Information**, No. 10: 7-30.
  - ≠ Javaheri, F, & Sirajzadeh, SH, & Orei, N. (2016), "**Sociological Analysis of Religious Propaganda Orientation to Health: Preachers and Audience of Religious Lectures in Qom**", Cultural Strategy Quarterly, No.33: 67-99. (*In Persian*)
  - ≠ Kozer, L. (1993), **Life and Thought of Eminent Sociologists**. Translated by: M. Salasi. Tehran: Elmi.
  - ≠ Keyes, C. M. (1998), "Social well-being". **Social Psychology Quarterly**, No. 61: 21-41.
  - ≠ Mohseni Tabrizi, A. (2016), **Qualitative research method in interpretive schools (context and application)**, Tehran: Ettela'at. (*In Persian*)
  - ≠ Nasr, S. H. (2005), **the ideals and realities of Islam**. Translated by: I. Rahmati. Tehran: Jami. (*In Persian*)
  - ≠ Nasr, S. H. (2004), **Knowledge and spirituality**. Translated by: I. Rahmati. Tehran, Suhrawardi. (*In Persian*)
  - ≠ Nasr, S. H. (2019), **Traditional Islam in the Modern World**. Translated by: M. Salehi. (eds.), Tehran: Suhrawardi. (*In Persian*)
  - ≠ Nasr, S. H. (2016), **Religion and the system of nature**. Tehran: Hekmat. (*In Persian*)
  - ≠ Nasr, S. H. (2004), **Young Muslims and the Modern World**. Translated by: M. Asadi, Tehran: Tarh-e-No. (*In Persian*)
  - ≠ Nasr, E, & Rozkhosh, M., & Driss, P. (2018), Religiosity and Life Satisfaction: **Journal of Social Studies and Research in Iran**, No. 7: 27-48. (*In Persian*)
  - ≠ Nourbakhsh, Y, & Ghanbari, N, & Heidarkhani, H. (2017), "The Relationship

between Social Support and Social Health of Youth in Marginal Areas (Case Study: Marginal Areas of Kermanshah)", **Iranian Journal of Social Issues**, No. 8: 233-250. (*In Persian*)

- ≠ Shapiro, A., Keyes, C., & Lee, M. (2007), "Marital status and social well-being: Are the married always better off Springer". **Science Business Media**, No. 88: 329-347.

ایستارهای گفتمان‌های روشنفکری دینی ایران معاصر در سلامت اجتماعی افراد جامعه*

یونس نوربخش^۱

میکائیل رسولزاده^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۵/۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۲/۱۹

Doi: 10.22059/JISR.2022.319649.1187

چکیده

سلامت اجتماعی در چند سال اخیر مورد توجه واقع شده است. هرچند عوامل مختلفی در سلامت اجتماعی مؤثرند، نقش دین در سلامت اجتماعی افراد به‌خصوص در جامعه ایرانی غیرقابل چشم‌پوشی است و فکر دینی و دینداری همچنان جایگاه مهمی در سپهر اندیشه ایرانیان دارد. بدین ترتیب از یک طرف دین و دینداری جامعه ایران در وضعیتی است که به‌خاطر نفوذ و گستره آن نمی‌توان در حوزه سلامت اجتماعی به آن بی‌تفاوت بود و از سویی دیگر، مشکلات دینداری در جامعه ایران نشان از این دارد که روشنفکری دینی در جامعه ایران مقوله کم‌اهمیتی نیست. از این‌رو به ایستارهای گفتمان‌های روشنفکری دینی در سلامت اجتماعی پرداختیم. این تحقیق از نوع کیفی و روش آن، تحلیل گفتمان با رویکرد لاکلا، موفه و فرکلاف با تکنیک‌های تحلیل اسنادی و تحلیل محتوا است. براساس اهداف تحقیق، مؤلفه‌های سلامت اجتماعی (انسجام اجتماعی، مشارکت اجتماعی، پذیرش اجتماعی، همبستگی اجتماعی و شکوفایی اجتماعی) در گفتمان‌های روشنفکری دینی در ایران معاصر شامل گفتمان لیبرالی‌اندیشه دینی به نمایندگی بازرگان، گفتمان نوسنت‌گرا به نمایندگی سید حسین نصر و گفتمان رادیکال-انتقادی به نمایندگی علی شریعتی حول مفهوم سلامت اجتماعی را با لحاظ کردن عنصر دین کنکاش کرده‌ایم. مطابق اصول تحلیل گفتمان، ابتدا مفصل‌بندی گفتمان و عناصر در مفصل‌بندی و حوزه گفتمانگی و دال‌های مرکزی گفتمان‌ها در سلامت اجتماعی با مؤلفه‌های مد نظر کبیز و شاپیرو در آثار و سخنرانی‌ها و مصاحبه‌های نمایندگان گفتمان‌های روشنفکری دینی در ایران را بازنمایی کردیم. در میان روشنفکران دینی به‌رغم تنوع تعابیر، به‌خصوص در ابعاد مختلف و آنچه در این تحقیق به‌عنوان دال‌های مرکزی اختیار شده‌اند، می‌توان خطوط مشترکی یافت. ایمان، تعالی‌جویی معنوی، خاصیت معنابخش و جان‌پرور دین، هواداری سازوکارهای دموکراتیک و وفادار به آزادی، عقل‌گرایی در موازات معناگرایی دینی، اقتضائات تاریخی دین، بازنگری انتظارات و توقعات از دین، قائل به قرائت‌پذیری دین و کثرت‌گرایی و در عین اعتقاد به شریعت و مناسک، تلاش می‌کنند تلقی اخلاقانه-عارفانه‌ای از دین ارائه دهند که متضمن بسیاری از مفاهیم اساسی سلامت اجتماعی است.

واژه‌های کلیدی: ایران معاصر، ایستار، روشنفکری دینی، سلامت اجتماعی، گفتمان.

* مقاله پژوهشی، مستخرج از رساله دکتری با عنوان «ایستارهای گفتمان‌های روشنفکری دینی ایران معاصر در سلامت اجتماعی افراد جامعه»، رشته جامعه‌شناسی-فرهنگی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

۱. دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران، رئیس کرسی یونسکو در سلامت اجتماعی و توسعه، تهران، ایران، ynourbakhsh@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی-فرهنگی دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، mrasoul1353@yahoo.com

مقدمه و بیان مسئله

محور توسعه اجتماعی، سلامت اجتماعی انسان است و فرایند توسعه پایدار بدون توجه به این بعد مهم مشکل است. سلامت اجتماعی در جامعه، متأثر از عوامل فراوانی است که بیشتر آن‌ها نه در حوزه پزشکی، بلکه در حوزه علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی قابل تحلیل و بررسی است. تدین و معنویت به‌عنوان مسئله‌ای که در تعاریف قبلی سلامت به آن کم‌توجهی شده، در بازتعریف جدید جایگاه خود را پیدا می‌کند. دیدگاه معنوی، روی باورها، نگرش‌ها، ارزش‌ها و رفتارها تأثیر عمیقی دارد (فرهمند و درخشانی، ۱۳۹۹: ۵۷). از این‌رو نقش دین در سلامت اجتماعی غیرقابل چشم‌پوشی است و فکر دینی و دینداری همچنان جایگاه مهمی در سپهر اندیشه انسان ایرانی دارد و فرهنگ عمومی، و اخلاق فردی و اجتماعی مردم تأثیرات خودآگاه و ناخودآگاه زیادی از دین می‌گیرد. به عبارت دیگر زیرپوست جامعه ایران همچنان دین است و به راحتی نمی‌توان این ادعا را که ایران همچنان یک جامعه دینی است، نفی کرد؛ زیرا حداقل در بخش اعتقادات و باورها، بیشتر جمعیت ایران معتقد به معناداربودن زندگی، خدا، غیب، ماوراء، معاد و... هستند. این امر در میان جوانان مشهود و در لایه‌های به‌ظاهر سکولار نیز صادق است (ر. ک: نصر، ۱۳۹۸؛ فرهمند، و درخشانی، ۱۳۹۹؛ نصر اصفهانی، روزخوش، و دریس، ۱۳۹۷).

بدین ترتیب از یک طرف دین و دینداری جامعه ایران در وضعیتی است که به‌خاطر نفوذ و گستره‌ای که دارد، نمی‌توان به آن در حوزه سلامت اجتماعی بی‌تفاوت بود یا آن را عنصری کم‌اهمیت جلوه داد.

از طرف دیگر مشکلات دینداری (چه در مقام نظر و چه در مقام عمل) در جامعه ایران نشان از این دارد که پروژه‌های اصلاح فکر دینی یا روشنفکری دینی در جامعه ایران یک پروژه تاریخ‌گذشته یا کم‌اهمیت نیست.

اما با توجه به تغییر اوضاع و احوال جامعه ایران و تاریخ اصلاح فکر دینی در سده اخیر و نقدهایی که بر جریان روشنفکری دینی می‌شود، پرسش مهمی که باید درمورد آن بیشتر اندیشید این است که کدام گفتمان روشنفکری دینی با شاخص‌های سلامت اجتماعی هماهنگی و همخوانی بیشتری دارد. به عبارت دیگر، در وضعیت کنونی ایران کدام گروه و اندیشه، توفیق و امکان بیشتری برای تأمین سلامت اجتماعی داشتند. البته این بدان معنا نیست که جامعه ایران به یک گروه یا جریان نیازمند و تلاش و دستاوردهای گروه دیگر بی‌ثمر است، بلکه سخن در اولویت و میزان تأثیر آن‌ها است. به بیان دیگر کدام گفتمان روشنفکری دینی با شاخص‌های

سلامت اجتماعی هماهنگی و همخوانی بیشتری دارد.

سؤال اساسی که در این مقاله مطرح می‌شود این است که آیا در گفتارهای روشنفکری دینی، مفهومی با عنوان سلامت اجتماعی-آنچه زمینه دین مدنی است و می‌تواند بدان منجر شود به ادعای اصلی خود که اگر در حوزه سیاست و اقتصاد ربطی نداشته باشد، در حوزه روابط انسانی و اجتماعی ما را بتواند سالم کند- وجود دارد؛ چه این یک توقع اولیه از یک فهم و گفتار دینی است. آیا با مفهوم جدید در سلامت اجتماعی، گفتارهای روشنفکری دینی توانسته‌اند بدان پردازند یا هنوز در اندیشه‌های قدیمی سیر می‌کنند و به سؤالات قدیمی پاسخ می‌دهند.

تعیین‌کننده‌های اجتماعی، بیشتر از عوامل بیولوژیک در سلامت و تندرستی و به‌ویژه سلامت اجتماعی انسان نقش دارند که نادیده‌گرفتن آن‌ها به شکلی، نگاه تک‌بعدی به انسان و سلامت وی است. از میان همه این تعیین‌کننده‌های سلامت، نقش دین برجسته است. از آنجا که جامعه‌شناسان کلاسیک به حوزه جامعه‌شناسی دین وارد شده‌اند، جامعه‌شناسی دین برحسب آنچه در منابع آمده، در دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ به‌عنوان یک حوزه تخصصی مطالعات جامعه‌شناختی، در آمریکا مرحله‌شناسایی رسید (نوربخش و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۶-۴۶).

هاری آلپر، پژوهشگر دورکیمی، چهار کارکرد عمده دین را از نظر دورکیم، به نیروهای اجتماعی انضباط‌بخش، انسجام‌بخش، حیات‌بخش و خوشبختی‌بخش طبقه‌بندی کرده است (کوزر، ۱۳۷۲: ۲۰۰).

از آنجا که برای گروهی از جامعه‌شناسان فواید عملی دین در زندگی فردی و اجتماعی انسان مورد اهتمام است، آنچه در چند سال اخیر جامعه‌شناسان به آن توجه کرده‌اند، سلامت اجتماعی است و این مهم تا بدانجا اهمیت یافته که کیفیت زندگی و عملکرد شخصی فرد را نمی‌توان بدون توجه به معیارهای اجتماعی ارزیابی کرد و عملکرد خوب در زندگی چیزی بیش از سلامت جسمی، عاطفی و روانی است و تکالیف و چالش‌های اجتماعی را نیز دربرمی‌گیرد و درنهایت سبب رضایت از زندگی می‌شود (نصر اصفهانی، روزخوش و دریس، ۱۳۹۷: ۶۲۷-۶۴۸).

در وسیع‌ترین سطح، دین به‌عنوان یک نهاد اجتماعی، به گرفتاری‌های وجودی انسان معنای خاصی می‌بخشد؛ زیرا فرد را به قلمرو فرافردی ارزش‌های متعالی وابسته می‌سازد؛ همان ارزش‌هایی که درنهایت امر، ریشه در جامعه دارند و تجلی‌بخش سلامت اجتماعی به‌معنای مصطلح امروزی هستند. کبیز مفهوم سلامت اجتماعی را به‌معنای ارزیابی فرد از عملکردش در برابر اجتماع، بیان می‌کند. سلامت اجتماعی به‌معنای ارزیابی و شناخت فرد از چگونگی عملکرد

در اجتماع و کیفیت روابطش با افراد دیگر، نزدیکان و گروه‌های اجتماعی است که خود عضوی از آن‌ها است. سلامت اجتماعی دارای پنج بعد انسجام اجتماعی^۱، پذیرش اجتماعی^۲، مشارکت اجتماعی^۳ انطباق اجتماعی^۴ و شکوفایی اجتماعی^۵ است (کییز و شاپیرو، ۲۰۰۴: ۳۶۰).

اما در مطالعه «گفتمان دینی» اگر فضای ذهنی و روانی مسلط و زبان خاصی که مردم در یک دوره خاص با آن سخن می‌گویند، گفتمان^۶ نام‌گذاری کنیم، ضرورت شناخت آن برای اصلاح و تغییر یا فعالیت در چارچوب آن، انکارناپذیر و غیرقابل اجتناب است.

سؤالاتی که در این پژوهش مطرح می‌شود این است که نسبت گفتمان‌های روشنفکری دینی در ایران با سلامت اجتماعی افراد جامعه چیست. کدام‌یک از این گفتمان‌ها به مسئله سلامت اجتماعی و شاخص‌های آن توجه کردند. آیا این گفتمان‌ها می‌توانند رهاوردی مانند سلامت اجتماعی افراد را در جامعه به ارمغان بیاورند.

در این مطالعه، گفتمان‌های سه‌گانه روشنفکری دینی را حول مفهوم سلامت اجتماعی کنکاش می‌کنیم.

در این تحقیق، ابعاد سلامت اجتماعی مورد تأکید، از مدل کییز در سلامت اجتماعی پیروی کرده و به کار گرفته شده است. کییز معتقد به پنج بعد است که در مفصل‌بندی گفتمان‌های مذکور، این ابعاد پنج‌گانه را با عنوان دال‌های مرکزی انتخاب کرده‌ایم. به‌علاوه عناصر در مفصل‌بندی گفتمان‌ها و نیز در حوزه‌های گفتمانی و سایر مفاهیم اساسی، تحلیل گفتمان را برای حصول نتایج بهتر به‌کار گرفته شد. هیچ گفتمانی تا همیشه، مسلط نخواهد ماند؛ چرا که هرکدام مربوط به فرهنگ و دورانی خاص هستند؛ بنابراین شناخت گفتمان‌های مسلط و حاکم بر هر دوره و فرهنگ، برای هرکسی که می‌خواهد در چارچوب آن فعالیت کند یا بر آن تأثیرگذار باشد، ضروری است. شاید تا اندازه‌ای هماهنگی و همراهی با این گفتمان‌ها نیز لازم باشد تا زمینه بیان و گفتار او فراهم شود و در آینده آن را تغییر و اصلاح کند یا به زیر کشد. زبان سلامت اجتماعی، زبان متفاهم جامعه بشری است که می‌تواند سبک زندگی سالم را که از اهداف گفتمان‌های دینی است، برای همه انسان‌ها به ارمغان آورد. سلامت و سلامت‌خواهی

-
1. Social coherence
  2. Social acceptance
  3. Social contribution
  4. Social integration
  5. Social actualization
  6. Discours

محمل کارآمدی است که قادر به ایجاد تغییر و تحول در جامعه است. گفت‌مان‌های دینی برای ایجاد دگرگونی در جامعه، به این محمل کارآمد و اثرگذاری نیاز دارند تا براساس آن بتوانند بدنه اجتماع را دچار تغییر و تحول کنند. با توجه به مواردی که مطرح شد، اهداف اصلی، اکتشاف مؤلفه‌های سلامت اجتماعی (انسجام اجتماعی، مشارکت اجتماعی، پذیرش اجتماعی، همبستگی اجتماعی و شکوفایی اجتماعی) در گفت‌مان‌های روشنفکری دینی ایران معاصر و اهداف فرعی شامل شناخت ویژگی‌های اجتماعی تولیدکنندگان گفت‌مان‌های روشنفکری دینی، مشخص کردن چرایی و چگونگی سخن گفتن تولیدکنندگان گفت‌مان‌های روشنفکری دینی درباره سلامت اجتماعی و بازیابی کنش‌های پیشنهادی گفت‌مان‌های روشنفکری دینی برای سلامت اجتماعی افراد جامعه است. این اهداف با پرسش‌های ویژه‌ای دنبال شده‌اند: ویژگی‌های اجتماعی تولیدکنندگان گفت‌مان‌های روشنفکری دینی چیست. چرا و چگونه تولیدکنندگان گفت‌مان‌های روشنفکری دینی درباره سلامت اجتماعی سخن می‌گویند. گفت‌مان‌های روشنفکری دینی چه کنش‌هایی برای سلامت اجتماعی افراد جامعه پیشنهاد می‌دهند.

پیشینه پژوهش

تاکنون تحقیقات ارزنده‌ای حول محور جامعه‌شناسی سلامت که موضوع سلامت اجتماعی در ابعاد مختلف نیز در آن‌ها به‌کرات پرداخته شده، در ایران به همت محققان زیادی انجام یافته است. مطالعات داخلی و خارجی را می‌توان با عنوان کلی «اثر دینداری بر سلامت»، با هدف بررسی اثر مستقیم و غیرمستقیم دینداری بر سلامت لحاظ کرد. در اغلب این مطالعات، سلامت به‌عنوان متغیر وابسته شامل بعد جسمانی، روانی و اجتماعی در نظر گرفته و اثر غیرمستقیم دینداری بر سلامت و ابعاد آن، از طریق متغیرهای حمایت اجتماعی و سبک زندگی سلامت‌محور بررسی شد (جواهری و سراج‌زاده و اورعی، ۱۳۹۵؛ نوربخش، قنبری، حیدرخانی، ۱۳۹۶). بر این اساس، فرضیه‌های تحقیقاتشان این بود که دینداری به‌طور مستقیم و همچنین از طریق تأثیری که بر حمایت اجتماعی و سبک زندگی سلامت‌محور دارد، تأثیر مثبتی بر ارتقای سلامت افراد می‌گذارد. در تبیین رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته تحقیق، به رویکردهای کارکردگرا و نظریه‌های معنا استناد شد (جی الیسون و کی جورج، ۱۹۹۴؛ شرم‌ن و جیمز و پوستوفسکی، ۲۰۱۵). نتایج آزمون‌های آماری مختلف برای بررسی رابطه میان دینداری و سلامت، بیانگر آن بود که دینداری، در ارتقای سلامت کل و ابعاد آن به‌طور مستقیم و

غیرمستقیم اثر معناداری دارد. یافته‌های این آزمون‌ها با توجه به بحث‌های نظری مطرح شده در باب نسبت میان دینداری و سلامت، چندان دور از انتظار نبود. در واقع محققان در پی آن بودند که یافته‌های پژوهش تأییدی بر نظریه‌های مطرح شده، در قسمت چارچوب نظری تحقیق باشد. در بیشتر مطالعات مورد بررسی، مطابق نظریه‌های مطرح شده، از طریق کارکردهای انسجام‌بخشی، معنابخشی و زاهدانه دین می‌توان اثر مثبت دینداری بر سلامت و ابعاد آن را تبیین کرد؛ در صورتی که معانی مورد نظر نظریه‌های طرح شده، در این پژوهش‌ها تبیین نشده است. بنا به باور محقق، دین نهادی است که مشتمل بر مجموعه وسیعی از بایدها و نبایدها است. این بایدها و نبایدها برخی از مصادیق عینی این نوع انضباط اخلاقی هستند که می‌توانند تأثیر فراوانی در ارتقای سبک زندگی سلامت‌محور و در نتیجه سلامت افراد دیندار داشته باشند.

چارچوب مفهومی و نظری پژوهش

واژه دیسکورس^۱ که در فارسی به معنای گفتار، گفت‌وگو، سخنرانی، مقاله و موعظه برگردانده شده، از ریشه یونانی فعل دیسکورر^۲ به معنای سرگردان، آواره، پیمودن، از مسیر خارج شدن و حرکت در جهت‌های گوناگون گرفته شده است. برای اولین بار فرکلاف تحلیل گفتمان انتقادی را به عنوان یک روش کیفی مطرح کرد. وی براساس تعبیری که از گفتمان ارائه می‌دهد، برای تحلیل آن سه سطح را مورد توجه قرار می‌دهد: سطح توصیف، سطح تفسیر و سطح تبیین. در سطح توصیف یا تحلیل متن، گفتمان به مثابه متنی مدنظر قرار می‌گیرد که شامل گفتار و نوشتار می‌شود. در سطح تفسیر، گفتمان به عنوان کردار گفتمانی در نظر گرفته می‌شود و در سطح تبیین، معطوف به زمینه اجتماعی متن است. در این سطح، گفتمان به مثابه یک کردار اجتماعی توجه می‌شود (فرکلاف، ۱۳۷۹).

از نظر لاکلا و موفه، گفتمان‌ها، تنها دریچه شناخت انسان به سوی جهان‌اند. هر گفتمان بخش‌هایی از حوزه اجتماع را دربرمی‌گیرد و به همه چیز در چارچوبی از نظام معانی، مفهومی خاص می‌بخشد. به عقیده این دو نظریه‌پرداز، معرفی یک نظریه گفتمانی، مستلزم بیان مفاهیم کلیدی و سازنده آن است. لاکلا و موفه برای تبیین نظریه خود، مفاهیم متعدد و گاه پیچیده، و دارای وجوه مختلفی به کار گرفته‌اند. تحلیل گفتمان، متشکل از شمار زیادی از مفاهیم متکثر و البته درهم‌پیچیده است. در این پژوهش برای فهم کلی نظریه ارنستو لاکلا و شنتال موفه که در

1. Discourse

2. Discourerre

این تحقیق به‌کار گرفته شده، با استفاده از منابع مختلف (فرکلاف، ۱۳۷۹؛ آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵)، مفاهیم عمده‌ای شامل مفصل‌بندی^۱، دال مرکزی^۲، عناصر^۳، حوزه گفتمانگی^۴ مطرح و از ذکر سایر مفاهیم جانبی اجتناب شده است.

روشنفکری دینی یا نواندیشی دینی^۵، تفکر و شاخه خاصی از روشنفکری به‌معنای عام آن است که مرکز توجه آن را روشنگری دینی تشکیل می‌دهد. شاید بتوان روشنفکری دینی را یک تفکر جهان‌شمول دانست که در سرتاسر دنیا در پی کمرنگ‌شدن آموزه‌های سنتی دینی در برابر آموزه‌های جدید مدرنیته، مورد توجه روشنفکران دیندار واقع می‌شود تا بدین‌گونه، دین را در دنیای جدیدی بازتاب دهند، اما روشن‌فکری دینی به‌معنای خاص بیشتر متوجه گفتمان دینی در میان جوامع اسلامی در بیش از یک سده اخیر است که به‌زعم اصلاحگران آن، راهی برای مقابله با هجوم فرهنگی کشورهای استعمارگر و استحاله ممالک جهان سوم است (آغاجری، ۱۳۷۹؛ ۴۷-۵۲). گفتمان‌های مورد بررسی در این تحقیق عبارت‌اند از:

۱. گفتمان لیبرالی اندیشه دینی به نمایندگی مهدی بازرگان؛ ۲. گفتمان نوسنت‌گرا به نمایندگی سید حسین نصر؛ ۳. گفتمان رادیکال-انتقادی به نمایندگی علی شریعتی.

منتقدان گفتمان‌های روشنفکری دینی معتقدند آنچه در جهان اسلام به‌عنوان نواندیشی دینی مطرح شده، جریانی در درون ایدئولوژی اسلامی است. تفاوت نواندیشان با سنت‌گرایان که جریان ایدئولوژیک همسایه را می‌سازند، این است که نواندیشان یکی از عوامل عقب‌ماندگی مسلمانان را سنت فریه اسلامی می‌دانند و خواهان دین‌پیرایی هستند (شایگان، ۱۳۹۸؛ دوستدار، ۱۳۷۰).

سلامت اجتماعی مفهومی است که در کنار توجه به ابعاد پزشکی سلامت، سایر جنبه‌های اجتماعی و روانی آن را نیز در نظر می‌گیرد. بلوک^۶ و برسلو^۷ مفهوم سلامت اجتماعی را با درجه عملکرد اعضای جامعه مترادف کردند و شاخص سلامت اجتماعی را ساختند. آن‌ها معتقد بودند رفاه و آسایش فردی امری متمایز از سلامت جسمی و روانی است. از طرفی، سلامت اجتماعی این‌گونه تعریف شده است: ارزش‌گذاری شرایط یک فرد و کارایی او در جامعه که بازتابی از سلامت اجتماعی مثبت است (کییز، ۱۹۹۸: ۱۲۲). ابعاد سلامت اجتماعی بیشتر تحقیقات

1. Articulation
2. Nodal point
3. Elements
4. Field of Discursivity
5. Religious Intellectualism
6. Beloc
7. Berslo

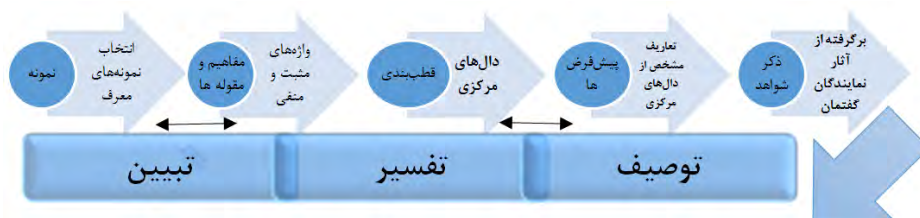
انجام گرفته، از مدل کبیز^۱ (کبیز و شاپیرو، ۲۰۰۴: ۳۶۰) در سلامت اجتماعی پیروی و استفاده کرده‌اند. این ابعاد شامل انسجام اجتماعی^۲، مشارکت اجتماعی^۳، پذیرش اجتماعی^۴، همبستگی اجتماعی^۵ و شکوفایی اجتماعی^۶ هستند که در این پژوهش هم مد نظر قرار گرفته‌اند.

روش‌شناسی تحقیق

روش این تحقیق تحلیل گفتمان^۷ است. این روش پس از بررسی مفاهیم و اصول و مبانی مشترک رویکردها، رویکرد ارنستو لاکلا^۸، شانتال موفه^۹ و نورمن فرکلانف^{۱۰} را که جامع‌ترین چارچوب تحلیل گفتمان است، انتخاب و به‌طور توأمان استفاده شده است. در رویکرد ارنستو لاکلا و شانتال موفه از میان عناصر تحلیل گفتمان ایشان، مفصل‌بندی گفتمان، عناصر، حوزه گفتمانی و دال‌های مرکزی گفتمان و مدل‌ها براساس مؤلفه‌های سلامت اجتماعی کبیز و شاپیرو به‌طور مشروح به‌کار رفته است. در این پژوهش که از نوع کیفی است و در بعد کلان قرار دارد، از تکنیک‌های تحلیل اسنادی و تحلیل محتوا استفاده شد. تحقیق حاضر به بررسی اندیشه نمایندگان گفتمان‌های روشنفکری دینی می‌پردازد که در طول عمر -توأم با فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و...- خود، عمدتاً آثار کتبی زیادی به‌وجود آورده‌اند. این آثار شامل کتاب‌ها و تقریرات متعدد درسی و نظایر آن‌ها هستند. مهدی بازرگان به‌عنوان یکی از این نمایندگان گفتمان‌های روشنفکری دینی، بیش از ۱۰۸ اثر دارد که در مجموع به ۳۵ جلد رسیده است. همچنین علی شریعتی حدود ۳۰۰ اثر و سید حسین نصر بیش از ۲۴ اثر دارند که تولید و بازتولید این آثار همچنان ادامه دارد. برای اشباع داده‌ها ابتدا مفاهیم کلیدی سلامت اجتماعی که شامل پنج بعد است، بیشتر با در نظر گرفتن مفاهیم کلیدی تعریف عملیاتی این مفاهیم، به جست‌وجو در آثار نمایندگان گفتمان‌های روشنفکری دینی پرداختیم که در نهایت از مهدی بازرگان چهار اثر، سید حسین نصر هشت اثر، علی شریعتی چهار اثر انتخاب شد. در شکل ۱

1. Keyes
2. Social Integration
3. Social contribution
4. Social acceptance
5. Social Coherence
6. Social actualization
7. Discourse Analysis(DA)
8. Ernesto Laclau
9. Chantal Mouffe
10. Norman Fairclough

مراحل تحلیل یافته‌های تحقیق نمایش داده شده است.

شکل ۱. مراحل تحلیل یافته‌های تحقیق

در این روش، فرایند تحلیل محتوا، کدگذاری، مفصل‌بندی و مفهوم‌سازی، به این صورت بود که بعد از انتخاب نمونه‌های معرف، در هر یک از آن‌ها، مفاهیم و مقوله‌های مورد نظر مانند واژه‌های مثبت و منفی، قطب‌بندی، پیش‌فرض‌ها، ذکر شواهد و... استخراج و براساس الگوی تحلیل فرکلاف بررسی و ارزیابی شد. بعد از استخراج داده‌ها و توصیف متن در حد ضروری شامل توصیف واژه‌ها و ارزش‌هایی که در الگوی تحلیل فرکلاف ذکر شد، مرحله تفسیر و تبیین متن، با توجه به مرحله توصیف، مطرح و متن در زمینه اجتماعی و با توجه به شرایط فرهنگی، سیاسی و در ارتباط با آن‌ها تحلیل شد. در واقع تحلیلگر از پله تفسیر به بام تبیین یا از متن به فرامتن و گستره جامعه پا می‌گذارد و متن را به‌عنوان یک کنش اجتماعی در جامعه، ارزیابی می‌کند؛ جامعه‌ای که خود جزئی از آن است؛ به این معنا که در تحلیل گفتمان به‌عنوان یک روش کیفی تفسیری، تحلیلگر از نقطه‌ای که ایستاده، به متن و جامعه می‌نگرد. ممکن است افراد بسیاری در نزدیکی او و مانند وی به موضوع نگاه کنند و مفهوم آن را دریابند. درعین حال افراد بسیاری ممکن است دور از او و با نگاه و دریافتی متفاوت موضوع را مشاهده کنند. در روش تحلیل گفتمان، با توجه به اینکه تفسیر و تبیین متن و فرامتن به‌وسیله محقق صورت می‌گیرد، طبیعی است که پژوهشگر دیگری در رویارویی با متن، نتیجه‌گیری متفاوتی داشته باشد.

یافته‌های تحقیق

اینکه در گفتمان‌های روشنفکری دینی، مفهومی با عنوان سلامت اجتماعی وجود داشته باشد، یک توقع اولیه از یک فهم و گفتمان دینی است. پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود این است که آیا گفتمان‌های روشنفکری دینی توانسته‌اند به مفهوم جدید سلامت اجتماعی بپردازند یا هنوز در اندیشه‌های قدیمی سیر می‌کنند. در پاسخ به این سؤال باید گفت اگر روشنفکر دینی، کار اصلی

خود را که نقادی و اصلاح‌گری روشنفکرانه در موضوع‌های جدید است، مبتلا به دین نکند، نقض غرض و خلاف مقصود کرده است و بالاتر از آن، توان گفتمان‌سازی نخواهد داشت. بدین ترتیب در یک جمع‌بندی مجمل از مسائل مطرح‌شده در این تحقیق، ناگزیر هستیم تیپ ایدئال روشنفکری دینی در لزوم بقای روشنفکری دینی را که به معنای حرکت دائمی و بدون توقف آن است، ارائه دهیم. اینکه روشنفکری چه عرف و دینی را به عنوان پیوند بین سنت گذشته و تجدد حال مطرح می‌کند و دین را به عنوان یکی از همین سنن به جامانده، شایسته شناخت دوباره در عصر تجدد و مدرنیته می‌داند، مسئله‌ای است که در جمع‌بندی گفتمان‌های روشنفکری دینی در سلامت اجتماعی، به آن می‌پردازیم. نکته مهمی که در پیگیری اهداف تحقیق وجود دارد، پرداختن به ویژگی‌های اجتماعی تولیدکنندگان گفتمان‌های روشنفکری دینی است که بدون این مهم، درک کردار گفتمانی و ایستارها مشخص نخواهد شد. هرچند نمایندگان هر یک از گفتمان‌ها را مشخص و به آن‌ها اشاره کردیم، در ادامه به این مبحث می‌پردازیم که تولیدکنندگان گفتمان‌های روشنفکری دینی چرا و چگونه درباره سلامت اجتماعی سخن می‌گویند و چه کنش‌هایی را برای سلامت اجتماعی افراد جامعه پیشنهاد می‌دهند که تلخیصی از تحلیل و توصیف‌های ایشان خواهد بود. برای درک بهتر، ابتدا به چرایی و چگونگی سخن‌گفتن درباره سلامت اجتماعی و سپس به کنش‌های پیشنهادی نمایندگان گفتمان‌ها، برای سلامت اجتماعی در ابعاد انسجام، مشارکت، پذیرش، همبستگی و شکوفایی اجتماعی می‌پردازیم. در نهایت پیشنهادهایی در چشم‌انداز تغییرات دینی در ایران با لحاظ سلامت اجتماعی، مطرح می‌کنیم.

الف) ویژگی‌های اجتماعی تولیدکنندگان گفتمان‌های روشنفکری دینی

مهدی بازرگان: حیات سیاسی و اجتماعی مهدی بازرگان ابعادی پیدا و پنهانی دارد. کارنامه سیاسی-اجتماعی او را می‌توان در سه بخش روشنفکر مذهبی، سیاستمدار و نخست‌وزیر بررسی کرد. او در عرصه اندیشه، تحت تأثیر علوم تجربی غرب بود و اعتقاد داشت با تکیه بر آن می‌توان به جایی رسید که پیامبران رسیدند. در عرصه سیاست نیز، ابتدا مخالف فعالیت‌های سیاسی بود، اما از دهه ۱۳۳۰ وارد امور سیاسی شد. با وجود این، در نگاه سیاسی بازرگان جهاد و مبارزه جایی نداشت و او با مبارزه علیه رژیم پهلوی هرگز موافق نبود. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و با قرارگرفتن بازرگان در رأس دولت موقت، تعارض‌های وی با نظام، انقلاب و امام خمینی آشکار شد تا اینکه بعد از تسخیر لانه جاسوسی، مجبور به استعفا شد. بعد از سقوط

دولت موقت، تعارض‌های بازرگان با نظام و انقلاب، بیش از پیش نمایان شد. **سید حسین نصر:** سید حسین نصر، در زمینه سنت فلسفی عرفانی (اسلام) تفکر و تدبر می‌کند. از آنجا که اشاره صریح و آشکاری به مشاهده مضامین سیاسی در فلسفه نصر نشده، پی بردن به مضامین سیاسی در آرا و اندیشه‌های وی کاری دشوار است. درباره مضامین سیاسی-اجتماعی اندیشه سید حسین نصر شاید بتوان گفت وی در اندیشه خود به حاکمیت حکمت الهی و عقلانیت اسلامی نظر دارد. سید حسین نصر از اندیشمندان ایرانی عصر جدید است که سالیان سال از لزوم بازگشت به خویشتن و احیای سنت می‌گوید و در زندگی سیاسی و فکری خود همواره بر ضد تجدد و مدرنیته عمل کرده و قلم زده است، اما زیست شخصی او منتفع از آثار مدرنیته است و افکارش تاب چندانی در برابر نقد ندارد. از منظر نصر، مظاهر فناوری و تمدن جدید، شیطانی و باطل‌اند.

علی شریعتی: تاریخ معاصر ایران در دهه‌های ۱۳۴۰-۱۳۵۰ و همچنین تحولات نظام بین‌الملل در آن دوره به‌گونه‌ای بود که در ایران، فراخوانی مکتب اسلام برای ایرانیانی که دیدگاه سیاسی و توجه ویژه‌ای به اسلام و مفاهیم آن داشتند، به‌نحوی اعتراض و انتقادکننده به سیاست‌های رژیم پهلوی بود. در این زمان شریعتی به‌عنوان عنصری تأثیرگذار بر جامعه و محیط خود به بازسازی و بازخوانی مجدد مفاهیم، نمادها و... پرداخت و به‌دنبال ارائه یک تفسیر ایدئولوژیک از تشیع، آرمان‌خواهی رادیکال را به ارمغان آورد تا از سقوط جامعه به ورطه از خودبیگانگی و خودشیبه‌سازی به هژمونی و جریان فکری غرب جلوگیری کند. با استناد به آثار شریعتی می‌توان گفت که شریعتی به‌عنوان یک روشنفکر، نگاه متفاوت و گاه متعارضی به غرب و مدرنیته داشته است.

ب) سلامت اجتماعی از منظر تولیدکنندگان گفتمان‌های روشنفکری دینی

مهدی بازرگان

چرایی و چگونگی سخن‌گفتن درباره سلامت اجتماعی

بازرگان با رویکرد حداکثری خود به دین، پیوسته در تلاش بود تا در آثار خویش این نکته را تفهیم کند که دین اسلام دارای همه مسائل ریز و درشت زندگی این دنیا و دنیای دیگر است؛ درحالی‌که ادیان پیشین چنین نبوده‌اند.

گرایش‌های کمابیش سکولار و تلقی‌های درون‌گرایانه و فردی از دین نیز در آثار او به

چشم می‌خورد. جواب مسائل اجتماعی و سیاسی و آنچه احزاب به‌عنوان ایدئولوژی عرضه می‌کنند را می‌توان از قرآن و سنت استخراج و ارائه کرد.

رویکرد حداقلی به دین‌بازرگان انتقاد از اندیشه «دین برای دنیا» و «دین برای دنیایی بهتر» بود. او بارها به جدایی دین از سیاست اشاره کرد و اظهار کرد حکومت و سیاست یا اداره مملکت و ملت، از دیدگاه دیانت و بعثت پیامبران تفاوت اصولی با سایر مسائل و مشاغل زندگی ندارد و همان‌طور که اسلام و پیامبران به ما درس آشپزی و باغداری و چوپانی و خانه‌داری نداده و به خودمان واگذار کرده‌اند تا با استفاده از عقل و تجربه و تعلیمات و با رعایت پاره‌ای از احکام آن‌ها را انجام دهیم، امور اقتصاد، مدیریت و سیاست هم به عهده خودمان است. به‌نظر می‌رسد بازرگان بیش از همه چیز دغدغه نشان‌دادن جنبه فایده‌رسانی دین در امور زندگی مادی را داشته تا نشان دهد که دین حقیقتاً همه مسائل زندگی را در خود دارد. در واقع، بازرگان و دیگر روشنفکرانی که به‌صورت تدافعی خواهان تواناساختن معرفت دینی در برابر معارف دیگر بودند و در پی ایدئولوژیک‌کردن دین عمل می‌کردند. در دوره ذهنی رمانتیک‌واری می‌زیستند که به‌جای تکیه بر اصل معرفت و جایگاه واقعی امور، بیشتر بر احساس و حرکت و فایده‌دهی امور تکیه داشتند. آن‌ها قبل از هر چیز باید انتظار خویش از دین و فلسفه دین را مطرح می‌کردند و از منظر برون‌دینی به قضایا پرداختند. سپس رویکرد درون‌دینی را بررسی می‌کردند. از این‌رو بود بازرگان در هر دو برهه زمانی به افراط گرایید (بازرگان، ۱۳۴۱: ۶-۷).

کنش‌های پیشنهادی برای سلامت اجتماعی

انسجام اجتماعی: صنایع لفظی و فنون کلام صنعت نویسندگی شامل انشا و ادبیات، تنها آثار اجتماع نیستند، بلکه اجتماع از حیث ادب و حسن سلوک و رعایت اصول انسانیت و اخلاق، مدیری قوی و مربی اخلاق افراد نیز هست. وقتی فرد در مقابل جمع قرار گرفت و به ضعف خود و به قدرت اجتماع واقف شد، به‌تدریج دست از غرور و تکبر برمی‌دارد و آشنا و محتاج به جمع، و علاقه‌مند و عاشق نوع می‌شود (بازرگان، ۱۳۴۴). قسمت اعظم خوبی‌های اشخاص، به‌خاطر ترس از خدا یا عشق به خوبی نیست، بلکه بر سبیل مصلحت یا ملاحظه و عادت است. مع‌ذلک باز خوب و برای اجتماع مفید است و جلوی خرابی و اضمحلال جامعه را می‌گیرد.

مشارکت اجتماعی: قدرت اجتماع در دنیای متریقی به حدی رسیده که در کمتر کاری، اعم از تجارت، صنعت، سیاست، فرهنگ و حتی ورزش و هنر، محور و مدار بر فرد است. همه کارها با

مشارکت و هماهنگی به صورت اجتماعی، نه تنها در داخل کشورها انجام می‌شود، بلکه در روابط ملل نیز وسایل گوناگون و اتحادیه‌ها و مقررات بی‌شماری برای تسهیل ارتباط، توحید سیستم‌ها و توسعه همکاری‌ها دایر می‌شود. ما باید با ازدواج و توالد جمعیت را زیاد کنیم و شهرهای خود را از خلوتی بیرون بیاوریم. همچنین اجتماعات خفیف نادر را که آداب فعلی و حداقل صداقت و صفای موجود اجازه داده است، با وسایل مختلف و در درجه اول، با حضور خود تقویت کنیم (بازرگان، ۱۳۷۴: ۴۶).

پذیرش اجتماعی: رشته‌های رابط، همان علایق مادی و معنوی افراد به یکدیگر هستند و این اصول صحیح و قواعد دقیق آداب اجتماع، طرز سلوک و اخلاقیات است. اجتماع صرف‌نظر از یک سلسله آداب صوری مربوط به لباس و حرکات و تکلم، ناچار باید مبتنی بر صداقت و درستی و صفا و خدمت و متکی به آداب ظاهری مطبوع و اصول معنوی متقن باشد (بازرگان، ۱۳۴۱: ۸). اجتماع و اخلاق دو الزم و ملزوم، و دو مولد و مولود هستند. اخلاق فردی متضمن درستکاری و عدالت، و مترادف با صفا و صمیمیت، و خدمت به خلق است (همان: ۹-۱۰).

همبستگی اجتماعی: مابین سه مفهوم اجتماع انسان‌ها، رونق و رفاه زندگی و آداب فردی و مقررات عمومی، نوعی ترادف و توافق پیش آمده است؛ به طوری که وقتی صحبت از تمدن می‌شود و پرسش از معنای آن به عمل می‌آید، هرکس برحسب توجه و تمایل خود یکی از مفاهیم سه‌گانه فوق را پیش می‌کشد (بازرگان، ۱۳۷۴: ۴۷). در میان سه مفهوم مزبور، آنکه در زمان مقدم است و در عمل، شرط، و موجب دو مفهوم دیگر است اجتماع افراد (اجتماع انسان‌ها) است؛ تجمعی که یا خودبه‌خود نتیجه بسط خانواده و تکثیر نفوس صورت گرفته و امکانات دفاع و رفاه و ترقی را از طریق همبستگی‌ها و تقسیم وظایف و رقابت‌ها افزایش داده یا عالماً و عامداً، به منظور تأمین آسایش و پیشرفت، تصمیم به تشکیل یا توسعه مراکز تجمع گرفته شده است (بازرگان، ۱۳۷۴: ۵۱).

شکوفایی اجتماعی: اسلام که از جهت تشکیل و تجمع و حرکت به سوی دولت واحد، جهانی آزاد بود، یک مرتبه در تاریخ امتحان خود را پس داد؛ مسلمانان تجربه رشد و توسعه کسب کردند. اسلام تنها از طریق تأمین اجتماع و امنیت - که هر محیطی را طبعاً برای اخذ و توسعه تمدن مساعد می‌کند - عمل نکرد، بلکه در قرآن و تعلیمات پیغمبر و امامان، عنایت خاصی به تفاهم و سازش بین ملیت‌های مختلف مسلمان و احتراز از تعصب یا دعوت به تسامح و تساهل به اهل کتاب و غیراهل کتاب وجود داشت (بازرگان، ۱۳۴۱: ۹۱). به این ترتیب علاوه بر برقراری

ارتباط گسترده بین ملت‌ها، تبادل -به‌عنوان یکی از عوامل عمده گسترش و پرورش تمدن- بین آن‌ها نیز تقویت شد (همان: ۹۱-۹۴).

سید حسین نصر

چرایی و چگونگی سخن گفتن درباره سلامت اجتماعی

سید حسین نصر ضمن رد اندیشه سکولار، دین و شریعت را قانونی الهی می‌داند که انسان باید در زندگی خصوصی و اجتماعی مطابق آن عمل کند. شریعت به‌عنوان راهنمای عمل آدمی، همه ابعاد فردی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را دربرمی‌گیرد (نصر، ۱۳۸۴: ۱۹۲، ۲۲۱ و ۲۲۷).

نقد مدرنیته و تأکید بر اینکه انسان امروزی می‌تواند برای برون‌رفت از بحران مدرنیته، بدون گرایش به بنیادگرایی و با تکیه بر اسلام سنتی نیازهای روزمره خود را برآورده کند، جهت‌گیری درستی است. تکیه بر آموزه‌های دین اسلام، به‌عنوان پایه‌ای محکم برای نقد مدرنیته و پایه‌گذاری تمدنی جدید براساس آن، صحیح است. نصر دین را عاملی می‌داند که انسان را با خدا و درعین‌حال، انسان‌ها را به‌عنوان اعضای جامعه یا ملت قدسی با یکدیگر پیوند می‌دهد که اسلام آن را «امت» نامیده است. وی با تعریفی که از سنت ارائه می‌دهد، به نقد دو تفکر دیگر شامل بنیادگرایی و مدرنیته می‌پردازد (همان).

در جایگزینی نگرش دینی به‌جای تجدد و بنیادگرایی، در برداشت نصر از اسلام سنتی تفاوت‌هایی با اسلام فقهاتی وجود دارد و همین تفاوت در برخی مؤلفه‌ها، اسلام فقهاتی را در برابر اسلام سنت‌گرای نصر قرار می‌دهد (نصر، ۱۳۸۶: ۷۰-۷۹).

کنش‌های پیشنهادی برای سلامت اجتماعی

انسجام اجتماعی: اگر یکپارچگی با دیگران در محیط و جامعه اطراف باید حامل یک تجربه مشترک با دیگران باشد، نصر این تجربه مشترک را بحران زیست‌محیطی می‌داند و با توجه به دیدگاه خود مبنی بر اینکه طبیعت کیفیتی قدسی دارد و انسان از آن قداست‌زدایی کرده، به آن می‌پردازد (نصر، ۱۳۹۵: ۹ و ۱۳۸۷: ۸). این قداست‌زدایی توسط همه انسان‌ها صورت گرفته است؛ چه آن‌ها که در عالم دینی زندگی می‌کنند و چه آن‌ها که از عالم پیرامون خود، دین‌زدایی کرده‌اند. او معتقد است دو عامل موجب به‌وجود آمدن بحران ارتباط انسان و طبیعت در غرب شده است: ۱. عدم درک درست و عمیق‌تر انسان؛ ۲. واقعیت قدسی طبیعت. نصر راه‌هایی از این بحران را

احیای نگاه دینی درباره طبیعت و احیای علم قدسی آن دانسته است (نصر، ۱۳۹۵: ۳۰۳).
مشارکت اجتماعی: نصر (۱۳۹۸: ۵۰-۸۰) معتقد است در چهار عرصه باید جوان مسلمان خود را برای پاسخ به دنیای متجدد تجهیز کند: ۱. در بخش دینی، فکری و معنوی؛ ۲. در بحث از ساحت‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی؛ ۳. در بخش هنر؛ ۴. در شیوه زندگی. جوان مسلمان باید به سنت جاودان و فرهنگ غنی اسلامی و آموخته‌های وحی، مؤمن بماند و مسلم بداند که برخلاف همه آنچه ممکن است در ظاهر نشان دهد، هیچ وضع بشری و هیچ جهانی که نشود تعالیم اسلام را در آن اعمال کرد، وجود ندارد. اسلام آیین جاودانی برای همه انسان‌ها و همه عصرها و محیط‌ها است. نباید به سادگی تسلیم این تصور شد که دموکراسی غربی، شکل آرمانی حکومت است.

پذیرش اجتماعی: اساس دین، بر تسلیم در برابر خداوند است. اسلام به فضل همین تسلیم، به صلح و سلام نیز دست می‌یابد. اسلام نه تنها یک دین، بلکه مبنای تمدن پهناوری نیز هست که جنبش‌های معنوی و فکری، کلامی، فلسفی، عرفانی و علمی متعددی را پدید آورده است. در واقع شاهکارها در سایه اسلام پا گرفت و اوج یافت (نصر، ۱۳۹۸: ۷۱).

همبستگی اجتماعی: بخش اعظم جهان اسلام هنوز فاقد دانش و درک عمیق از غرب و انواع آرا و اندیشه‌ها و محصولات فکری آن است؛ در حالی که عمیقاً از آن‌ها تأثیر پذیرفته است. امروزه نقش دین در غرب با نقش آن در جهان اسلام متفاوت است. همه جوامع غربی مدعی غیردینی بودن هستند و قانون خود را حاصل رأی مردم می‌دانند، ولی هنوز خیلی زود است که بتوان نقش دین را در غرب جدید نادیده گرفت (نصر، ۱۳۹۸: ۸۰-۱۱۰). بسیاری از گرایش‌ها در غرب امروز، مبنای دینی دارند و در دهه‌های اخیر، با فروپاشی ایدئولوژی‌های گوناگون، بازگشت به دین بیشتر شده است.

شکوفایی اجتماعی: به‌رغم همه مصیبت‌های بزرگی که امروز بر سر دنیای اسلام می‌آید و ظاهراً هر روز در حال بدتر شدن است، شاهد هستیم که در آن‌ها چه می‌گذرد. نصر اعتقاد دارد اگر بحران محیط‌زیست - حاصل از بین بردن دنیا توسط بشر جدید - فرصتی بدهد و تاریخی باقی مانده باشد، تمدن اسلامی احیا خواهد شد؛ گسترش اسلام به‌رغم همه حملات رسانه‌ای و مشکلات آن روی زمین و پول‌هایی که از ممالک دیگر خرج می‌شود (نصر، ۱۳۹۵: ۳۸). برای ایجاد جنگ میان شیعه و سنی و عجم و عرب و دیگر مسائل تفرقه‌انگیز که شاهدش هستیم، در غرب در حال گسترش است و به‌خصوص اینکه اکنون به تفکر اسلامی بیش از پنجاه سال پیش

توجه شده است (نصر، ۱۳۸۴: ۶۴)

علی شریعتی

چرایی و چگونگی سخن گفتن درباره سلامت اجتماعی

یکی از مباحث کلیدی منظومه فکری شریعتی، مقوله دین است، اما در جامعه‌ای که زیر سایه حاکمیت دینی است، سخن گفتن از دین و رسالت دینی بسیار دشوار است؛ زیرا بسیاری از مفاهیم، به دلایل زیادی بار معنایی و معنای وجودی خویش را در جامعه دینی از دست داده‌اند و سخن گفتن از رسالت در جهان ایرانی، نیازمند بازخوانی مشترکات لفظی است که روی سپهر اندیشه‌ها به انحای گوناگون تأثیر گذاشته است. شریعتی با رویکردی تکنولوژیک یا حتی کلامی به سراغ مفهوم دین نمی‌رود، بلکه مبتنی بر بینشی جامعه‌شناختی، به این امر اذعان دارد که جوامع بشری دارای تنوع مشرب و تکثر ادیان هستند. در نتیجه هنگام سخن گفتن از رسالت، رویکرد او کلامی نیست. در واقع چنین نیست که دین را در قالب اسلام و اسلام را در چارچوب «فرهنگ اسلامی مسلمانان» تعبیر کند و چشم خویش را بر تمایزات انسانی و تاریخی ببندد. شریعتی رسالت ادیان را در بستر وجود اصیل انسانی مطرح می‌کند و این رویکرد نشان از آن دارد که اغلب روایات وی، ایدئولوگ یا انقلابی متأثر از جغرافیای جنگ سرد و فضای انقلابی ایران است. از این رو آثار شریعتی نیاز به بازخوانی انتقادی نوین دارد تا بتوانیم تفکر او را در آینه نوینی تأویل کنیم.

کنش‌های پیشنهادی برای سلامت اجتماعی

انسجام اجتماعی: شریعتی در هیچ‌یک از موضوعات مورد توجه خود، نه تکیه‌ای صرف بر اصالت فرد و عاملیت انسانی دارد و نه در این مورد جامعه و ساختار اجتماعی را امری منحصربه‌فرد می‌داند، بلکه رابطه‌ای متقابل را لحاظ می‌کند و هر دو عامل فرد و جامعه را در شناخت موضوعات و مسائل دخیل می‌داند. وی این مسئله را به‌دقت واکاوی و آن را با دو مفهوم برآمده از تفکر و حکمت چینی صورت‌بندی کرده است. آن دو مفهوم عبارت‌اند از: «لی» و «تائو». شریعتی این دو مفهوم را این‌چنین تحدید می‌کند: «لی... نظام انسانی اجتماعی... است و طبیعت قانونی به نام تائو دارد که آن، شاهره حقیقت در همه عالم است» (شریعتی، ۱۳۶۱: ۲۱۸).

مشارکت اجتماعی: مشارکت در معنای امروزی آن، بر مبنای مردم‌سالاری در اندیشه شریعتی

است. مردم در اندیشه وی، از جهان‌بینی فلسفی‌اش می‌آید؛ جایی که می‌گوید در جهان‌بینی توحیدی و خوانش قرآنی در حوزه‌های اجتماعی، تاریخی و اقتصادی، می‌توانید به جای «الله»، «ناس» بگذارید؛ به این معنا که در همه عرصه‌های تاریخی، اجتماعی و اقتصادی مردم نماینده خدا هستند و اراده خدا از آستین خلق بیرون می‌آید. مبنای مردم‌سالاری در اندیشه شریعتی، نوع توحید، جهان‌بینی و هستی‌شناسی وی است (شریعتی، ۱۳۶۱؛ ۲۵۵؛ ۱۳۶۱؛ ۱۴۰).

پذیرش اجتماعی: او براساس شناختی که از انسان در منابع و قرآن دارد، معتقد است انسان صاحب اراده و انتخاب است و برای این انتخاب، آگاهی و شعور دارد. به این ترتیب در فرایندهای اجتماعی و تصمیم‌گیری، و تعیین مسیر آتی زندگی، با وجود همه محدودیت‌هایی که ساختارها برای او ایجاد می‌کنند، تلاش می‌کند از اجبار بپرهیزد و درمورد موقعیت زمانی و مکانی خود تصمیم‌گیری کند. در نگاه شریعتی سه گروه به انحای مختلف مانع بینش دینی هستند: ۱. ارتجاع فئودالی قدیم که رسالت دینی را به ابتذال و رکود کشانده است؛ ۲. ماتریالیسم بورژوازی جدید که با بینش دینی به صورت خصمانه درافتاده است؛ ۳. بینش مترقی معاصر که رسالت دینی را به اتهام رکود، به فراموشی سپرده است.

همبستگی اجتماعی: جهان کنونی ما که تحت سیطره بنیادگرایی است و ادیان به انحای مختلف در خدمت «تجزیه اجتماعی، تفرقه ملی و نوعی آپارتاید انسانی قرار گرفته‌اند، می‌تواند بسیار راهگشا باشد و آن مفهوم، «زبان مذهب» است (شریعتی، ۱۳۶۱؛ ۲۶۸). چگونه می‌توان از ادیانی چنین متفاوت و اساطیری چنین متباین و «فرهنگ‌هایی تا این اندازه دور از هم و بیگانه، اصول مشترکی دریافت تا مبتنی بر آن‌ها، رسالت ادیان را به درستی درک کرد تا از خودبیگانگی و مسخ انسان... در نظام‌های اجتماعی». مذهب «زبانی» دارد و «ندانستن زبان مذهب موجب شده است این جهان که لبریز از متعالی‌ترین اندیشه‌ها و حیاتی‌ترین حقایق ماورای علمی و عقلی در باب هستی، انسان و زندگی است، به صورت تاریکستانی مملو از خرافات ضدعلمی و ضدعقلی جلوه کند». به عبارتی ندانستن زبان مذهب سبب شده جامعه «انسانی از غنی‌ترین گنجینه معنویت انسانی محروم» شود (شریعتی، ۱۳۶۱؛ ۲۶۷).

شکوفایی اجتماعی: رسالت همه ادیان، در نگاه شریعتی، مبتنی بر سه اصل مشترک است که اصل سوم، مفهوم «نجات» است (شریعتی، ۱۳۶۱؛ ۲۶۶). به عقیده وی، با نگاهی به ادیان مختلف در ادوار گوناگون تاریخ انسان، می‌توان دریافت که «آرمان‌هایی همه مذاهب، نجات است. شریعتی معتقد است اصل مشترک همه مذاهب عالم این است که «انسانی را که «هست»

تبدیل کنیم به انسانی که «باید باشد»، اما نیست» (شریعتی، ۱۳۶۱: ۲۶۲). این مسئله، اصل مشترک همه مذاهب عالم است که برای تربیت انسان عنوان کردند؛ حالا چه موفق شدند و چه نشدند، بحث دیگری است.

بحث و نتیجه‌گیری

بقای روشنفکری دینی به پویایی آن است. نمایندگان نحله‌های مورد بررسی، مهدی بازرگان، سید حسین نصر، علی شریعتی، به‌نوبه خود به بسیاری از معضلات دینی پاسخ دادند. همچنین درباره سلامت اجتماعی به‌وضوح سخن گفتند و کنش‌هایی برای سلامت اجتماعی افراد جامعه پیشنهاد دادند. در باب چرایی و چگونگی سخن گفتن درباره سلامت اجتماعی با نوعی رویکرد حداکثری و حداقلی و جنبه فایده‌رسانی دین در امور زندگی مادی از منظر بازرگان و توأم‌دانستن دنیا و آخرت، قائل بودن به آمیختگی علم و دین، ملازمت دینداری با مسئولیت اجتماعی، توجه به انسان‌ها از مسیر توجه به خداوند و طرح اندیشه‌های دینی اصلاح‌گرایانه و نواندیشی دینی از اندیشه وی است. سید حسین نصر ضمن رد اندیشه سکولار، دین و شریعت را قانونی الهی دانست که انسان باید در زندگی خصوصی و اجتماعی طبق آن عمل کند. البته در جایگزینی نگرش دینی به‌جای تجدد و بنیادگرایی، در برداشت نصر از اسلام سنتی تفاوت‌هایی با اسلام فقهاتی داشت و همین تفاوت در برخی مؤلفه‌ها، اسلام فقهاتی را در برابر اسلام سنت‌گرای نصر قرار داد. شریعتی رسالت ادیان را در چارچوب قدرت مطرح نکرد، بلکه آن را در بستر وجود اصیل انسانی طرح کرد. وی در همه ادیان سه اصل مشترک ارائه کرد که می‌تواند نوع انسان را که عطش بازگشت به خود انسانی خود دارد، یاری کند. روشنفکران و اصلاح‌طلبان دینی به رویدادهای بیرون از حوزه دین -بی‌اعتنا به مسائل فکری مدرن- بی‌علاقه نیستند و درعین حال که اندیشناک ایمان دینی خود هستند، از رویدادهای زمانه و تحولات جهان نیز اثر می‌پذیرند.

کنش‌های پیشنهادی گفتمان‌های روشنفکری دینی برای سلامت اجتماعی در ابعاد پنج‌گانه قابلیت جمع‌بندی دارد. در بعد انسجام، اجتماع مدیری قوی و مربی اخلاق افراد است. ضرورت جامعه فقط از جهت نیازهای زیستی بشر نیست، بلکه آدمی در بعد روحی و معنوی خود به حیات اجتماعی نیاز دارد و بسیاری از استعدادهای ذاتی و فطری او بدون جامعه به فعلیت نمی‌رسند و فقط با زندگی اجتماعی استعدادهای انسانی تحقق می‌یابد. آدمی اگر حامل یک

تجربه مشترک با دیگران باشد، بهترین ظرف دین در دوران ما، ظرف جامعه مدنی است که مبتنی بر حق و تکثر است. این حق و تکثر مورد اذعان نمایندگان گفتمان‌های مورد بررسی بود. در مشارکت اجتماعی به نظر بیشتر آن‌ها، اصل مهم و اساسی این است که در مدیریت و تصمیم‌گیری‌های امور جامعه، در همه ابعاد، مردم نقش مؤثر، حضور فعال و دخالت مستقیم داشته باشند و همچنین در پذیرش اجتماعی، اصلاح وضع موجود و تلاش برای بهبود تدریجی این وضع به صورت مسالمت‌آمیز و در همبستگی اجتماعی، دین مدنی با جرح و تعدیل‌هایی، شاید یکی از مهم‌ترین ورژن‌های دین در دوره کنونی ایران باشد که در آن امید پیوند نوع خاصی از عطف و ارجاع نظام اجتماعی به امر دین و دینداری است. در بعد شکوفایی اجتماعی نیز سیستم حاضر مورد نقد است؛ هرچند به منظور ارتقای وجهه جامعه خود در سرتاسر دنیا و نیز در بعد داخلی با هدف ایجاد جامعه مدنی همراه با توسعه همه‌جانبه، کنش‌های فعال را پیشنهاد می‌کنند و اینکه تمدن اسلامی احیا خواهد شد.

منابع

- ≠ آقاگل‌زاده، فردوس (۱۳۸۵)، *تحلیل گفتمان انتقادی*، تهران: علمی و فرهنگی.
- ≠ آغاچری، سید هاشم (۱۳۷۹)، «گرایش‌های روشنفکری دینی و نمایندگان آن‌ها»، *بازتاب اندیشه*، شماره ۹: ۴۷-۵۲.
- ≠ بازرگان، مهدی (۱۳۴۱)، *مرز میان دین و سیاست*، تهران: سهامی انتشار.
- ≠ بازرگان، مهدی (۱۳۷۴)، «آخرت و خدا، هدف بعثت انبیاء»، *مجله کیان*، شماره ۲۸: ۴۶-۵۰.
- ≠ بازرگان، مهدی (۱۳۴۴)، *دل و دماغ و آثار عظیم اجتماع*، تهران: سهامی انتشار.
- ≠ جواهری فاطمه، سراج زاده سید حسین، اورعی نیلوفر (۱۳۹۵)، «تحلیل جامعه شناختی جهت‌گیری تبلیغ دینی نسبت به امر سلامت مورد مطالعه: مبلغان و مخاطبان سخنرانی‌های مذهبی شهر قم»، *فصلنامه راهبرد فرهنگ*، شماره ۳۳: ۶۷-۹۹.
- ≠ دوستدار، آرامش (۱۳۷۰)، *امتناع تفکر در فرهنگ دینی*، پاریس: خاوران.
- ≠ شایگان، داریوش (۱۳۹۸)، *افسون‌زدگی جدید: هویت چهل تکه و تفکر سیار*، تهران: فرزانه روز.
- ≠ شریعتی، علی (۱۳۶۱)، *چه باید کرد؟، مجموعه آثار (۲۰)*، تهران: دفتر تدوین و نشر آثار معلم شهید دکتر علی شریعتی.
- ≠ شریعتی، علی (۱۳۶۱)، *انسان، مجموعه آثار (۲۴)*، تهران: دفتر تدوین و نشر آثار معلم شهید دکتر علی شریعتی.

- ≠ شریعتی، علی (۱۳۶۱)، *انسان بی خود، مجموعه آثار (۲۵)*، تهران: دفتر تدوین و نشر آثار معلم شهید دکتر علی شریعتی.
- ≠ فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹)، *تحلیل گفتمان انتقادی*، ترجمه فاطمه شایسته پیران و همکاران، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- ≠ فرهمند، مهناز و میلاد درخشانی (۱۳۹۹)، «مطالعه مدارای دینی اهل تشیع و اهل تسنن شهر زاهدان و عوامل مؤثر بر آن»، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، شماره ۱: ۵۷-۸۲.
- ≠ کوزر، لیوئیس (۱۳۷۲)، *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علمی.
- ≠ محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۹۵)، *روش تحقیق کیفی در مکاتب تفسیری (زمینه و کاربرد)*، تهران: اطلاعات.
- ≠ نصر، سید حسین (۱۳۸۴)، *آرمان‌ها و واقعیت‌های اسلام*، ترجمه ان‌شاءالله رحمتی، تهران: جامی.
- ≠ نصر، سیدحسین (۱۳۸۳)، *معرفت و معنویت*، ترجمه ان‌شاءالله رحمتی، تهران: سهروردی.
- ≠ نصر، سیدحسین (۱۳۹۸)، *اسلام سنتی در دنیای متجدد*، ترجمه محمد صالحی، تهران: سهروردی.
- ≠ نصر، سیدحسین (۱۳۹۵)، *دین و نظام طبیعت*، تهران: حکمت.
- ≠ نصر، سیدحسین (۱۳۹۸)، *جوان مسلمان و دنیای متجدد*، ترجمه مرتضی اسعدی، تهران: طرح نو.
- ≠ نصر اصفهانی، آرش، روزخوش، محمد و پویا دریس (۱۳۹۷)، «دینداری و رضایت از زندگی»، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، شماره ۴: ۲۷-۴۸.
- ≠ نوربخش، یونس، قنبری، نوذر و هاییل حیدرخانی (۱۳۹۶)، *ارتباط بین حمایت اجتماعی با سلامت اجتماعی جوانان مناطق حاشیه‌ای (مورد مطالعه: مناطق حاشیه‌ای شهر کرمانشاه)*، بررسی مسائل اجتماعی ایران، شماره ۲: ۲۳۳-۲۴۵.
- ≠ Allen, C. S, & Thomas, V. M, & James E. P (2015), "A meta-analytic review of religious or spiritual involvement and social health". *Among Patients Journal Cancer*, No. 121: 5-12.
- ≠ Ellison, C.G. George, L.K. (1994), "Religious involvement, social ties, and social support in a southeastern community". *Journal for the Scientific Study of Religion*, No. 9: 33-46.
- ≠ Foucault, M. (1971), "Orders of Discourse". *Social Science Information*, No. 10: 7-30.
- ≠ Keyes, C. M. (1998), "Social well-being". *Social Psychology Quarterly*, No. 61: 21-41.
- ≠ Kozer, L. (1993), *Life and Thought of Eminent Sociologists*. Translated by: M. Salasi. Tehran: Elmi.
- ≠ Shapiro, A., Keyes, C., & Lee, M. (2007), "Marital status and social well-being: Are the married always better off Springer". *Science Business Media*, No. 88: 329-347.